

SIYASİ VE İDARİ DÖNÜŞÜMLERİN DEVLET VE TOPLUM TARAFINDAN SİNDİRİLMESİNİN İRDELENMESİNDE TÜRKİYE ANALİZİ: OSMANLI – TÜRKİYE MODERNLEŞME SÜRECİ

Azer Ebru MUTLU

İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi İdare Hukuku Anabilim Dalı
azer.mutlu@inonu.edu.tr.

ÖZET

Siyasi ve idari dönüşümler, devletlerin ve toplumların tarihinde derin izler bırakan gelişmeler olarak tarihe geçer. Bu dönüşümlerin her aşaması, zamanın ilerlemesiyle şunu kanıtlar ki öncesi, esnasında ve sonrasında yaşananlar, gerek devletlerin gerekse toplumların hafızalarında önemli ve ciddi izler bırakır. Tarihte, sebepleri ve sonuçlarıyla on yıllarca ve hatta yüzyıllarca zamanlık dönemleri kapsamaları da, idari ve siyasi dönüşümlerin irdelenmesini ayrıca önemli kılar. Türkiye’de tarihte bıraktığı izler açısından bu idari ve siyasi dönüşümleri defalarca deneyimlemiştir. Mevcutta Türkiye’de yaşanan güncel siyasi ve idari dönüşümlerin tam anlamıyla toplum tarafından sindirilebilmesinin irdelenmesi için her ne kadar gelecek zamanı beklememiz gerekse de Türkiye tarihinde benzer örneklerin varlığı konunun irdelenmesinde eşsiz katkılar sağlayacaktır. Bu bağlamda, genel olarak, Türkiye’nin Kıta Avrupası- Fransız cumhuriyetçiliğini benimsemesiyle sonuçlanan Osmanlı’nın modernleşme süreci, son zamanları, Türkiye Cumhuriyeti’nin Fransız cumhuriyetçiliğine yönelmesi ve uygun altyapısına rağmen Osmanlı’nın Anglo – Sakson cumhuriyetçiliğinden uzak durmasının irdelenmesi yapılmıştır. Bu irdelemenin analizi siyasi ve idari dönüşümlerin devletler ve toplumlar tarafından sindirilebilmesi noktasında önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Siyasi ve idari dönüşümler, Osmanlı ve Türkiye’nin Modernleşmesi, Âdem-i Merkeziyetçilik - Merkeziyetçilik Kıta Avrupası – Fransız Cumhuriyetçiliği, Atlantik - Anglo Sakson Cumhuriyetçiliği.

THE TURKEY ANALYSIS OF POLITICAL AND ADMINISTRATIVE TRANSFORMATION IN THE DISCUSSION OF DISTINGUISHING BY STATE AND COMMUNITY: OTTOMAN - TURKEY MODERNIZATION PROCESS

ABSTRACT

Political and administrative transformations are characterized by developments that engrave in the history of states and societies. In time, each step of these transformations proves that they importantly and seriously impress the memories of the states and the societies with the issue which take places before, during and after. It is also important to examine the administrative and political transformations in history, including the periods and the conclusions of decades and even centuries. Turkey has also experienced these administrative and political transformations many times in terms of the traces left in history. We must wait for the future to examine the current political and administrative transformations in Turkey that are currently being absorbed by society at large. On the contrary, the existence of similar examples in Turkish history will provide unique contributions in the discussion of the subject. In this context, the Ottoman modernization process, which resulted in the adoption of Continental Europe-French Republicanism in general, was examined in the context of the recent tendency of the Republic of Turkey towards French Republicanism and its

independence from the Anglo-Saxon republicanism despite its proper infrastructure. The analysis of this discussion is important at the point where the political and administrative transformations can be absorbed by the states and societies.

Key Words: Political and Administrative Transformation, Modernization of Turkey and Ottoman, Decentralization -Centralism, Continental Europe-French Republicanism, Atlantic-Anglo-Saxon Republicanism.

GİRİŞ

16 Nisan 2017 Anayasa Değişikliği Halkoylaması ile mevcutta Türkiye’de gerek yönetsel gerekse siyasi temel değişikliklere adım atıldığı görülmektedir. Türkiye gibi köklü ve uzun bir tarihi olan devletlerin geçmişlerinde bu tarz sistem değişikliklerine örnek olabilecek benzer süreçler yadsınmayacak sayıca deneyimlenmiştir. Bu geçiş süreçlerinin gelişimi, bu gelişimi yaşayan toplumların yaşam biçimlerini ve tepkilerini zaman içinde belirler. Gelişimlerin sindirilebilmesi ya da verilen farklı tepkiler, süregiden zamanla, değişimlerin toplum tarafından ne kadar benimsendiğini bize göstermektedir. Türkiye tarihinde bunun en keskin örneklerinden biri Osmanlı İmparatorluğunun son zamanlarıyla Türkiye Cumhuriyetinin kuruluş ve devamında yaşanan batılılaşma, modernleşme ve ulus devleti inşası sürecidir.

Türkiye’nin modernleşme süreci, geçmişten günümüze gerek devlet idaresi gerekse toplumsal gelişimleri yakından ilgilendiren önemli bir role sahiptir. Türkiye’nin Fransız cumhuriyetçiliğini modern Türkiye’nin temeli olarak benimsemesine 19. yüzyılın sonlarında ve 20. Yüzyılın başlarında Osmanlı’nın modernleşme süreci önderlik etmiştir. Osmanlı’nın merkeziyetçi olmayan “âdem-i merkeziyetçilik” sistemi yerine modern Türkiye’nin kurucu hükümetinin ve elitlerinin önceliği homojen bir toplum ile bir ulus devleti oluşturmaktı. Bu cumhuriyetçi model öncesi, gelişimi ve sonrasının irdelenmesi, Türkiye’deki mevcut idari ve siyasi sistemin ve bu sistemler üzerindeki değişikliklerin sindirilebilmesi temelinin anlamak için daha fazla ilgiyle incelenmeye ihtiyaç duymaktadır. Bu sebeple, öncelikle, Osmanlı’nın âdem-i merkeziyetçi modeli ve Osmanlı’nın Türkiye’yi Fransız cumhuriyetçiliğini benimsemesine öncülük eden modernleşme süreci kısaca tartışılacaktır. Sonrasında, Osmanlı’nın çok kültürlü yapısına rağmen neden içinde daha fazla çeşitliliği barındıran Anglo Sakson cumhuriyetçiliğini benimsemediğini, Fransız cumhuriyetçiliği ile genel olarak Anglo Sakson cumhuriyetçiliği arasında bir karşılaştırma yapılacaktır. Son olarak da Fransız ve Türkiye cumhuriyetçiliğinin özelliklerine kısaca değinilecektir.

1. OSMANLI İMPARATORLUĞUNDAN TÜRKİYE CUMHURİYETİNE: MODERNLEŞME SÜRECİ: İMPARATORLUKTAN ULUS DEVLETİNE

Fransız cumhuriyetçiliğinin üzerinde konuşmadan önce, Türkiye’nin modernleşme sürecinin ve ulus devlet inşasının analizi Osmanlı’nın modernleşme sürecinin tartışmasını gerektirir. Osmanlı yönetiminin son zamanları ile yeni Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş dönemi sırasında Osmanlı’nın modernleşme sürecinde devlet yönetiminin Fransız etkisi baskın olmuştur. Türkiye’nin cumhuriyetleşme ile gelen modernizasyonuna karşın, Osmanlı’nın modernizasyonu bir sosyal gereklilik değildi, bu yıkılma tehlikesiyle karşı karşıya kalan bir imparatorluğun kurtuluşu için başarısız olmuş çabalarıydı. Padişahların iktidarlarını sürdürebilme hırsı ve yabancı ülkelerin İmparatorluğun iç işlerine müdahaleleri Osmanlı’nın modernizasyon sürecindeki temel meşruluk

kanallarını şekillendirmişti.¹ Cumhuriyetçi Türk modernistleri Fransız cumhuriyetçiliğinin sadık takipçileriydiler² ve İmparatorluğun yüksek kademedeki devlet adamları İmparatorluğun varlığına ve bu varlığı sürdürmesine odaklanmış durumdaydılar.³

Osmanlıdaki idari dönüşümü anlayabilmek için, âdem-i merkeziyetçi bir idari yapıya yönelmiş olan Osmanlı idari sisteminin temel özelliklerini belirlemek Osmanlı modernizasyonunu tartışmanın yanı sıra ayrıca önemlidir. Osmanlı idari sistemi kendine özgü etnik ve dinsel sınıflaması olan bir eyalet sistemine dayanıyordu. Her ne kadar hayli güçlü bir merkezi idare ülkeyi tek başına yönetiyormuş gibi dursa da, idarenin temelini âdem-i merkeziyetçilik çerçevesinde yerel yönetimler oluşturmaktaydı. Merkeziyetçilik ve âdem-i merkeziyetçilik, İmparatorluğun dönemsel olarak değişen büyüme oranına ve gücüne göre değişmekteydi ancak iki sistem de İmparatorluğun çöküşüne kadar İmparatorluğun yönetim sisteminde yer buldu. 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyıl ile Osmanlı'nın modernizasyon sürecinde merkezileşme, İmparatorluktan geriye ne kaldıysa sürdürebilmek için daha da baskın hale gelmişti.

Osmanlı İmparatorluğunun yüksek nüfusu, geniş kıtalara yayılmış toprak alanı ve bu toprak üzerinde yaşanan kültürel çeşitliliğin doğal sonucu olarak İmparatorluğun idari ayırımında âdem-i merkeziyetçilik bir gereklilikti. 14. Yüzyılın sonlarında 19. Yüzyılın sonlarına kadar, eyalet sistemi üç kıta üzerinde varlığını sürdüren Osmanlı için İmparatorluğun yönetiminde bir çareydi. Padişah, merkezi monarşik yönetimin başı olarak kanun koyucuydu ve yerel yöneticiler Padişah tarafından atanırlardı. Atanan bu yöneticiler, kendi sorumluluk alanlarında, Padişah adına Padişahın temsilcisi olarak hareket ederlerdi. Nerdeyse beş yüz yıl boyunca eyalet sistemi, Osmanlı'nın çok çeşitli toplumunu yönetmek için etkin bir şekilde kullanıldı ve Osmanlı İmparatorluğu böylesine bir çeşitliliği özgürlüklere, haklara ve yerel yönetimlere yeteri değeri vererek başarabildi.

Özellikle oldukça merkezileşmiş bir devlet yapısına sahip olan Türkiye'de, Osmanlı'nın âdem-i merkeziyetçilik vurgusu siyasal bilimlerin çerçevesinde federalizmin yansıması olarak değerlendirilmektedir. Âdem-i merkeziyetçilik teriminin anlamı merkezi sistemin yokluğu ya da daha az merkezileşmiş olmasına rağmen⁴ siyasal âdem-i merkeziyetçilik ile idari âdem-i merkeziyetçilik ayrımı yapılarak ayrı tanımlamalara gidilmektedir. Federalizm ile eş tutulan siyasal âdem-i merkeziyetçilik, her bir federe devletin idari yetkilerinin yanı sıra yasama ve yargı yetkilerinin olmasıdır. İdari anlamda âdem-i merkeziyetçilik ise topluma sunulacak bazı hizmetlerin merkezi idare teşkilatı içinde yer almayan ve merkezi idare hiyerarşisine dâhil olmayan kamu tüzel kişilerince idaresidir.⁵

¹ Çelik, Fikret, "Cumhuriyetçiliğin Dönüşümü: Fransa ve Türkiye Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi, 2010, s.129.

² İlber Ortaylı, Osmanlı'nın modernleşmesinde Fransız etkisini sadece bir hayranlığın sonucu olarak değil ayrıca İmparatorluğun gerileme sürecinde bir gereklilik olarak değerlendirmektedir. Ortaylı, İlber, İmparatorluğun en Uzun Yüzyılı, (1. Baskı), Hil Yayınları, İstanbul 1983, s. 20-21.

³ Çelik, Fikret, s.129.

⁴ Reyhan, Cenk, Osmanlı'da İki Tarz-ı İdare: Merkeziyetçilik – Âdem-i Merkeziyetçilik, (1. Bası), İmge Kitapevi, Ankara 2007, s.65.

⁵ Günday, Metin, İdare Hukuku, (9. Bası), İmaj Yayınevi, Ankara 2004, s.61.

Osmanlının âdem-i merkeziyetçi yapısı farklı açılardan halen tartışılıyorken, Osmanlı İmparatorluğunun modernleşme süreci âdem-i merkeziyetçi sistemden tavizler vererek başladı. İmparatorluk 19. yüzyılın sonlarından önce yoğun bir şekilde merkezileşmeye başladı. Eyalet sisteminin kaldırılması ve “Vilayet Sistemi’nin”⁶ benimsenmesi Osmanlı idaresi için kayda değer bir değişiklikti. 16. Yüzyıl klasik dönem Osmanlı dan 19. Yüzyıl Tanzimat dönemine kadar Osmanlının idari sistemi ile yargılama sistemi paralel şekilde seyretmişti.⁷ Bu paralel gidişata dayanarak, Osmanlı, idari ve yargısal reformların bir parçası olarak yeni bir mahkeme sistemi olan ve Fransız sisteminden adapte edilen Nizamiye Mahkemelerini kurdu.⁸ Fransız sistemine dönüşüm kaçınılmazdı çünkü Fransa’da eğitim almış Osmanlı entelektüelleri arasında yeni ve popüler bir egemenlik anlayışı hâkimdi. İmparatorluğun geri kalanından bir ulus devleti inşa etmek toplumun önemli bileşenlerinde olan Türk ve Müslüman gruplar için ana hedefti.⁹

Ekonomik krizler ve askeri yenilgilerle başlayan ve İmparatorluğun çöküşüne kadar devam eden İmparatorluğun egemenlik ve devamı üzerindeki kaygıları, İmparatorluğu esasen idari ve yargısal yapılar gibi temel değişiklikler yapmaya zorladı. 19. yüzyılın ilk yarısında, Osmanlı İmparatorluğunun kapitalist dünya ekonomisine entegrasyonu, Avrupa ülkeleriyle ilişki seviyesini arttırdı. Osmanlı reformistleri için batılılaşma bir tutku haline geldi. Osmanlının girişimleri, iş dünyası ve İmparatorluğun kaynakları, Fransa’dan uyarlanmış yeni bir ticaret kanununu gerektirdi.¹⁰ Avrupa’daki Sanayi Devrimi, özellikle Fransa olmak üzere Osmanlı’nın nüfuz alanında Avrupa ülkelerine haklar ve ayrıcalıklar yetkisi veren eşitsiz mübadele¹¹ ve elzem ekonomik durgunluk İmparatorlukta acil reformlar gerektirdi.

Osmanlı İmparatorluğundaki idari, yargısal ve ekonomik değişiklikler imparatorluğu adem-i merkeziyetçilikten merkeziyetçiliğe, çok kültürlü devlet yapısından ulus devlet yapısına, bütünleşik yapıdan tek tipleşen bir yapıya getirmiştir.¹² 20. yüzyılın başlarında, ulusçu ve laik çizgide olan ve

⁶ 21 Ocak 1891 tarihli Teşkil-i Vilayet Nizamnamesi ile Osmanlı İmparatorluğu, Padişahın gücünü sürdürebilmesi ve imparatorluğun bölgesel bütünlüğünü koruması için daha da merkezi bir yapıyı benimsemiştir. Ülke, valilerin merkez yönetime öncekinden daha da bağlı hale geldiği vilayetlere ayrılmıştır.

⁷ Ekinci, Ekrem Buğra, Osmanlı Mahkemeleri: Tanzimat ve Sonrası, (1. Bası), Arı Sanat, İstanbul 2004, s.57.

⁸ “Osmanlıdaki reformistler hiçbir zaman Fransız yargı sistemini kendi nüfuz alanında alıp taklit etmek istememişlerdir. Bunun yerine, bu reformistler bilinçli olarak kendi modern hukuk versiyonlarını oluşturdular. Bu oluşturulan modern hukuk, Fransız ve İslam Hukukunun yazılı pozitif hukuk çerçevesinde yerel pratiğini bir karışımıydı.” Rubin, Avi, Ottoman Nizamiye Courts: Law and Modernity, (1. Edition), Palgrave Macmillan, New York 2011, s.7.

⁹ Çelik, Fikret, s.129-130.

¹⁰ “Tercih edilen yargı modelinin takibi olarak, İngiliz Ticaret Kanununun uyarlanmasından ziyade Fransız Ticaret Kanunu uyarlanmıştır. Osmanlının bu eğilimi pratik sebeplere dayanmaktadır. Madde numaralarına ayrılmış homojen bir kanunun uygulanabilirliği hukuki dönüşüm için görece kolay bir geçiş vaat ediyordu. Bu unsura ek olarak, o zamanlar, İngiltere’deki ticari yargılama yetersiz olarak algılanıyordu bundan sebeple İngiltere’deki ticari çevre, İngiliz ticaret hukukunu, karşılaştırmalı bir reforma zorladı. İngiltere’de profesyonel ticaret mahkemeleri 1895’in sonlarında kuruldu.” Rubin, Avi, “British Perceptions of Ottoman Judicial Reform in the Late Nineteenth Century: Some Preliminary Insights”, Law & Social Inquiry, Journal of the American Bar Foundation, 37/4, Fall 2011, s. 997.

¹¹ Eldem, Ethem, “Ottoman Financial İntegration with Europe: Foreign Loans, the Ottoman Bank and the Ottoman Public Dept”, European Review, 13/3, July 2005, s. 433 – 436.

¹² Ülker, Erol, “Contextualizing ‘Turkification’: Nation Building in the late Ottoman Empire, 1908-18”, Nation and nationalism, 11/4, 2005, s. 613 – 636.

ayrıca Jön Türkler olarak da bilinen İttihat ve Terakki Partisi, İmparatorluğu kurtarmak için “Türkçülük” politikasını uyguluyordu. İttihat ve Terakki Partisi 1889 yılında kuruldu, 1908 ve 1918 arası iktidarda kaldı ve Partinin kurucularının çoğu Fransa’da eğitim almışlardı. Osmanlı imparatorluğunun modernizasyonu ve Jön Türklerin “Türkçülük” politikası, Türkiye Cumhuriyetinin merkezileşmiş idari sistemine öncülük etti, ve bu Türkçülük akımını iki önemli unsur takip etti: bir coğrafik ulusalcılık yaratmak ve Osmanlı’nın âdem-i merkezîyetçi idaresinden ve İmparatorluğun kültürel çeşitliliğinden feragat eden bir homojen toplum yaratmak.¹³

Jön Türklerin ulus inşası projesinin ilk boyutu alanları İmparatorluk düşüncesi dâhilinde sınıflandıran coğrafik ulusalcılıktı. Çoğunlukla Türk Müslümanların yaşadığı İmparatorluğun ana çekirdeği olan Anadolu, ulus devlet için seçilmiş en mükemmel anavatandı. Anadolu, Türk ulusalcı hareketin temeli oldu. Jön Türklerin ulus inşası projesinin ikinci boyutu ise çok etnik kökenli toplumu ulus temelli topluma dönüştürmekti. İmparatorluğun merkezinde Türk Müslümanlar baskındı. Türkiye Cumhuriyetinin gelecekteki idari sistemini, Jön Türklerin âdem-i merkezîyetçilikten merkezîyetçiliğe, çok etnikli yapıdan ulus yapısına dayanan ulus inşası projesi etkiledi.¹⁴ Osmanlı’nın eyalet sisteminden vilayet sistemine idari dönüşümünü ve Osmanlı’nın 19. Yüzyıl sonu 20. Yüzyıl başındaki modernleşme sürecini anlamadan Türk, üniter, ulus devleti inşası süreci tam anlamıyla değerlendirilemez. İmparatorluğun ekonomik ve askeri başarısızlıkları, Avrupa’daki temel ekonomik değişimler ve gelişmeler, İmparatorluğun gücünü koruma denemeleri ve İmparatorluğun devamlılığını sağlama çabası, Osmanlıyı idari ve yargısal sistemlerini modernleştirmeye ve batılılaştırmaya itmiştir. Ulus devleti inşası projesinin odak noktası merkezîleşme, homojenleşme ve benzeşme olmuş ve bu Türkiye’nin modernleşmesine, Osmanlı’nın modernleşme süreci önderlik etmiştir. Fransız sisteminden etkilenen Jön Türklerin “Türkçülük” projesi, kültürel çeşitliliği olan ve âdem-i merkezîyetçi bir yapıyı üniter ve ulus devletine dönüştürmüştür.

2. ATLANTİK – ANGLO SAKSON CUMHURİYETÇİLİĞİ VE FRANSIZ – AVRUPA KITASI CUMHURİYETÇİLİĞİ

Büyük çoğunluğu Fransa’da eğitim görmüş Osmanlı’nın elit çevresi, Fransa’dan uyarlanacak yargısal, idari ve ekonomik uyarlamaların mevcuttaki diğer sistemlerden daha etkili olacağını düşünüyorlardı. Bu anlayışın birçok sebebi vardı. Bunlardan ilki, İmparatorluk çökme aşamasındaydı ve acilen çareler gerekmekteydi. İkincisi, Fransa dönem olarak Avrupa’da oldukça güçlüydü ve yazılı dokümanlara dayalı olan Fransız hukuk sisteminin uyarlanması diğerlerine göre daha kolaydı. Üçüncü olarak, özellikle tüm İmparatorluğun etki alanını kaybetme korkusuyla hareket eden Jön Türklerin “Türkçülük” projesi, ulus devleti inşasını ve Fransız cumhuriyetçiliğini merkezine almıştı.

Türkiye Cumhuriyetinin modernizasyon süreci, Osmanlı’nın batılılaşma, modernleşme ve İmparatorluğu kurtarma çabalarının etkileriyle de, merkezileşmiş, ulusal ve üniter devletin kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Türk cumhuriyetçiliğinin Kıta Avrupası - Fransız cumhuriyetçiliğini uyarlamış olmasına rağmen, Türkiye’deki mevcut sistem tartışmalarının da ışığında Atlantik – Anglo Sakson cumhuriyetçiliğinden bahsetmek önem arz eder. Cumhuriyetçilik temelde iki önemli modele

¹³ Ülker, Erol, s. 628 - 630.

¹⁴ Ülker, Erol, s. 615 - 617.

ayrılabilir: 1776 yılında Birleşik Devletler’de kurulan Atlantik – Anglo Sakson Cumhuriyetçiliği¹⁵ ve 1792 yılında kurulan Kıta Avrupası – Fransız Cumhuriyetçiliği. Kısaca bu iki cumhuriyetçilik modelinin karşılaştırılması, Fransız ve Türk cumhuriyetçiliğinin anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

1776 Bağımsızlık Beyannamesinden sonra, çoğulcu demokrasinin duruşu olarak federalizmle sonuçlanan federal ve anti-federal tartışmalarının sonunda, Atlantik – Anglo Sakson cumhuriyetçiliği, 1787 Amerika Birleşik Devletleri Anayasasında yer buldu. Tarihsel, sosyal ve politik tercihler bu cumhuriyetçilik modelini, Kıta Avrupası modelinden politik ve ideolojik olarak farklı biçimde şekillendirdi.¹⁶ Belli bir araziye sahip olma fikri vatandaşlara özgürlük alanı yaratır, daha bağımsız hareket etme alanı bulurlar ve bu vatandaşlar idari sürece katılımında bulunabilirler. Kıta Avrupası cumhuriyetçiliğinin aksine Anglo Sakson cumhuriyetçiliği monarşik bir evveliyata sahip değildir. Anglo Sakson cumhuriyetçiliğinin temelinde, toplumun demokrasiye doğru yönelmesine liderlik eden bireysel özgürlük ve haklar önemli bir yerdedir.

Federalist¹⁷ anlayış Amerikan cumhuriyetçiliğini şöyle tanımlar: ekonomik liberalizm bireysel tatminler eşit değerdedir ki bu Kıta Avrupası cumhuriyetçiliğinde böyle değildir. Kıta Avrupası cumhuriyetçiliğinde, Anglo Sakson cumhuriyetçiliğinden farklı olarak ekonomide müdahaleci devletin kontrol denemeleri görülür. Ayrıca, federalistlerin anayasal teorisi şunu savunur ki temsilciler sadece idari güce sahip olmamalıdır. Devletin oturmuş geleneklerini ya da ana prensiplerinin bir toplamı olan anayasa, üstün ya da değiştirilmez değildir; anayasayı değiştirmenin yollarından biri de halkın çoğulcu katılımıdır. Temsili demokrasi insanların egemenliği adına daha fazla anlam ifade edebilir ve doğrudan demokrasiye göre daha pratik olabilir ancak halk, devlet üzerinde bir kontrol mekanizmasına sahiptir. Atlantik – Anglo Sakson cumhuriyetçiliği, kuralları, kararları ve fikirleri savunma hakkında daha keskin olan Kıta Avrupası cumhuriyetçiliğine göre, insanların egemenliği üzerinde daha fazla esneklik göstermektedir. Üstelik Anglo Sakson cumhuriyetçiliği, İngiliz kolonizasyonunun organizasyondaki esnekliği ve demokrasi üzerinde İngiliz deneyimlerini de kapsar. İnsanların egemenliği ve katılımcı demokrasi düşünüldüğünde, idareye çoğulcu katılımı içselleştirmiş anayasal teori açısından Anglo Sakson cumhuriyetçiliği karşılaştırmalı olarak Kıta Avrupası cumhuriyetçiliğinden farklıdır.¹⁸

Liberal düşünce ve özgürlükler temel alınarak yaratılmış teamüllerin usul ve idaresi anlayışı, Anglo Sakson cumhuriyetçiliğinin önemli bir bölümüdür. Politikaların hedefi, hakları savunmadaki ana nokta, toplum içindeki bütün grupların ortak çıkarları içindir. Toplumun ortak çıkarlarına saygı duyulması erdem sayılırken, bu ayrıca eşitlik ve istikrar sağlar. Anglo Sakson cumhuriyetçiliğinin esas

¹⁵ Pocock, J. G. A, “ The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition”, Princeton, N. J: Princeton University Press, 2003, aktaran, Çelik, Fikret, s.29, dipnot:1.

¹⁶ Çelik, Fikret, s.40.

¹⁷ Amerika Birleşik Devletleri organizasyonunun temeli olarak kabul edilen, 85 denemelik “The Federalist Papers” Hamilton, Madison ve Jay tarafından yazılmıştır. Bu denemeler, liberal anayasal demokrasinin sunumudur ve Amerikan anayasacılığın temel özelliklerinden bahseder. Çoğulcu toplum yapısı, Amerikan cumhuriyetçiliğinin farklı yanı olarak vurgulanır. Bakınız, Hamilton, Alexander, vd. The Federalist Papers, Yale University Press, New Haven, Conn., London 2009.

¹⁸ Çelik, Fikret, s.46.

parçası olan liberal ve demokratik devlete çoğulcu demokratik katılım, Amerika Birleşik Devletlerinde, devletlerin federalizm çatısı altında toplanmasıyla uygulanmaktadır.¹⁹

Klasik Kıta Avrupası cumhuriyetçiliğinde, cumhuriyetin devamlılığını ve sınırlarını belirleyen teamüller temelinde göreve dayalı vatandaşlık vardır. Ulus olma ve vatanseverlik, tiranlık ve despotizmin karşıtı olarak gösterilir. Bu cumhuriyetçilik anlayışı, heterojen toplum anlayışına yani toplum içerisinde insanların sosyal, siyasi ve entelektüel görüşlerine dayanan ayrımlara karşıdır. Modern ulus devletleri açıkça kültürel farklılıkların ve etnik kökenlerin ayrımını yapar ve bu cumhuriyetçilik anlayışı, ulus kültürü ve manevi bütünlüğü üzerinden karakterize edilir.²⁰ Kıta Avrupası cumhuriyetçiliği, ulus devlet yapısında uygun görülebilir olan görev temelli vatandaşlığa odaklanır.

Kıta Avrupası cumhuriyetçiliğinin merkezi organizasyonu, sosyal eşitsizliklerin çözümünde dikey yönde yapılanmıştır. Bu dikey yapılanmada sistem içerisinde bürokrasiye ve hiyerarşiye sıklıkla başvurulur. 1789 Fransız Devrimi ile İnsanlık ve Vatandaşlık Hakları Bildirgesi, monarşiden halkın egemenliğine doğru dönüşümde esas basamaktı. 1792'de cumhuriyet Fransa'da resmi olarak ilan edildi. Monarkın yanı sıra parlamento da idari sisteme dâhil edildi. Monarşi alt yapısıyla dikey yapılanmış merkezileşmiş sistem, Kıta Avrupası cumhuriyetçiliğini şekillendirdi. Kıta Avrupası – Fransız cumhuriyetçiliğinin monarşiden cumhuriyete dönüşen sistemi, Atlantik – Anglo Sakson cumhuriyetçiliğinden en esaslı ve önemli farkıdır. Ayrıca, yüksek derecede merkezileşmiş Kıta Avrupası cumhuriyetçiliğinin vatandaşlarından beklentileri de Anglo Sakson cumhuriyetçiliğinden farklı şekilde gelişmiştir. Batı toplumlarında aydınlanma çağı ile, cumhuriyete sadık bir vatandaş vurgusu açıkça yapılmaya başlanmıştır. Devletin konumu vatandaşınkinden güçlü hale gelmiş, bireysel özgürlüklerden ziyade devletin egemenliği daha üstün kılınmıştır.²¹

Özetle, Atlantik – Anglo Sakson cumhuriyetçiliğinin değerleri: bireysel liberalizm, çoğulcu demokrasi, evrimci ve teamülcüdür. Diğer yandan Kıta Avrupası – Fransız cumhuriyetçiliğinin değerleri: kolektivizm, sorumluluk, devrimcilik ve görevdir. Sadık bir vatandaş olmak ve devletin gücünü ve egemenliğini önde tutmak, Kıta Avrupası cumhuriyetçiliğinin diğer esaslı özelliklerindedir. Karşılaştırmalı olarak, her iki sistem de farklı alt yapılara ve neticelere sahiptir ancak federe yönetime sahip Amerika Birleşik Devletleri tarafından benimsenmiş olan Anglo Sakson cumhuriyetçiliği daha az merkezileşmesiyle bilinir. Her ne kadar çok kültürlü ve uluslu toplumlarda Anglo Sakson cumhuriyetçiliği elverişli sistem olarak gözükse de, Osmanlı da modernleşmenin ve cumhuriyetçiliğine dönüşümünün alt yapısı incelendiğinde, dönüşümün kapıları Kıta Avrupası – Fransız cumhuriyetçiliğine açılmaktadır.

¹⁹ Çelik, Fikret, s.50.

²⁰ Viroli, Maurizio, "For Love of Country: An Essay on Patriotism and nationalism", Oxford: Clarendon Press; Oxford University Press, New York 1995, s.13.

²¹ Çelik, Fikret, s.55.

3. TÜRK CUMHURİYETÇİLİĞİNİN ÖZELLİKLERİ – FRANSIZ VE TÜRKİYE CUMHURİYETÇİLİĞİNİN GENEL BİR KARŞILAŞTIRILMASI

Üniter ve merkezileşmiş Türk idari sisteminin hukuki boyutunu ve sistematüğını anlamak için, Osmanlı modernizasyonundan Türk modernizasyon sürecine, diğer bir deyişle Osmanlı âdem-i merkeziyetçiliğinden Türk merkeziyetçiliğine sürecine, Türkiye Cumhuriyeti idari sistemindeki Fransız etkisi inkâr edilemez bir gerçektir. Fransız ve Türk cumhuriyetçiliğinin analizi ve karşılaştırılması Türk cumhuriyetçiliğinin temel özelliklerini açıklamak ve kavrayabilmek adına yardımcı olacaktır.

Özü itibariyle, Fransa ve Türkiye'nin tarihsel, sosyal, entelektüel ve kültürel alt yapıları birbirinden farklıdır ancak Türk cumhuriyetçiliğinin ve idari sisteminin neden Fransız sisteminden etkilendiğini açıklayan önemli sebepleri mevcuttur. Öncelikle, iki sistemin de kültürel ve entelektüel alt yapısını saptamak önemlidir. Türk cumhuriyetçiliğinden farklı olarak Fransız cumhuriyetçiliği antik Roma cumhuriyetçiliği anlayışı ve vatandaşlığından etkilenmiştir. Aydınlanma Çağı ve Fransız Devrimi, Fransız cumhuriyetçiliğinin düşünce alt yapısını güçlendirmiştir. Monarka karşı olarak, vatandaşlık kavramını halkın kuralları şekillendirmiştir. Bu anlayış Fransız cumhuriyetçiliğindeki bireyselciliği ve modern vatandaşlık anlayışını yaratmıştır. Aydınlanmaya bağlı olarak, rejimin devamı için beraberlik ve dayanışma fikri esastır. Osmanlı imparatorluğunun çöküş döneminde ise, geneli Fransa'da eğitim almış Osmanlı'nın elitleri tarafından batılılaşmayı ve modernizasyonu çöküş çözümü olarak belirlenmişti. Bu iki rasyonalite, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu nesil içerisinde muhafazakârlığa ve ilericiliğe odaklanmış olanlarla, batılılaşmayı ve modernizasyonu esas almış kuşak arasında bir ikilem yaratmıştır.²²

Avrupa'da Kıta Avrupası – Fransız cumhuriyetçiliğinin değerleri oluşurken, Türk elitleri ancak Fransız cumhuriyetçiliğinin entelektüel, teorik ve pratik alt yapısını yıllar sonra ancak okuyarak öğrenebildiler. Örneğin, ulus devleti içindeki Fransız vatandaşlığı fikrinin gelişmesi yıllar boyunca oldu ancak 19. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı imparatorluğu üzerindeki dış devletlerin baskılarından sonra yapılan bir hukuki düzenleme ile Türk tipi vatandaşlık anlayışı başlamıştır.²³ Osmanlı'nın azınlıklar rejimi ve millet sistemi Fransa gibi homojen bir toplum yapısı yaratmaya pekte müsait değildi. Fransız ve Türk tarihi, sosyal, entelektüel ve kültürel alt yapı farklı şekillenmiş olmasına rağmen, Türk elitleri, yeni Türkiye Cumhuriyeti'nde homojen bir toplum yaratırken sosyal bütünlüğü sağlamak için anahtar kavram olarak Fransız vatandaşlığını değerlendirdiler. Ulusal birlikteliğin merkezi olarak sayılmış Türkiye vatandaşlığı kavramı bir ülkü olarak Türk modernizasyonun özelliklerinden biri kabul edilmiştir. Fransız evrensel vatandaşlık anlayışından²⁴

²² Çelik, Fikret, s.241. Bu ikilem ilerleyen zamanlarda Türkiye'nin modernleşme sürecinde laikliğin uygulanması ve yürütülmesi ve azınlık hakları gibi bazı problemlere yol açacaktır. Batının kültürel çerçevesini, kapitalist evrim, Aydınlanmanın etkileri, Avrupa'daki bilimsel ve teknolojik gelişmeler oluşturmuştur. Bu çerçevenin bire bir benzerinin alınmaya çalışılmasıyla Türk modernizasyonunun ve Türkiye Cumhuriyeti'nin temelini oluşturulmuştur.

²³ Sit, Banu, "Modern Vatandaşlık Kavramına Bir Bakış", Türkiye Barolar Birliği Dergisi, Sayı 64, 2008, s.70-71.

²⁴ Her ne kadar Fransız evrensel vatandaşlık kavramından bahsedilse de günümüzde Avrupa Birliğinin güçlü üyelerinde olan Fransa da göçmenlerin durumu tartışmalı bir konudur. Suriye iç savaşından sonra yaşanan yoğun göçmen krizi, yakın zamanlarda yaşanan İŞİD saldırıları ve sonucunda uzun süredir devam eden

farklı olarak, Türk tipi vatandaşlık anlayışı yani ülküsü ulus devletinin ortak menfaati gibi homojen Türk toplumunu yaratmak için yararlanılmıştır.²⁵

Fransız ve Türk cumhuriyetçiliğinin özellikleri açısından ikinci karşılaştırma ideolojik ve politik alt yapılarıdır. Fransız cumhuriyetçiliğinin her dönemi kendine özgü kazanımlara sahiptir. Birinci dönem için ülke, ikinci dönem için seçme özgürlüğüne sahip olma, üçüncü dönem için ulusal farkındalık ve okul kazanımları sayılabilir. Özellikle cumhuriyetin üçüncü periyodunda ki kazanımlar, pozitivizm, yurtseverlik ve laiklik çerçevesinde bir ulus devlet yaratmak için denenen gerekliliklerdi. Ulusçuluk, cumhuriyet içerisinde hukuki ve politik bir kimlik gibi algılandı.²⁶ Türk cumhuriyetçiler, özellikle de otoriter tek parti rejiminin elitleri, üçüncü dönem Fransız cumhuriyetçiliğinden hayli etkilenmişlerdi.²⁷ Fransa ve Fransız enstitülerine duyulan hayranlık, Osmanlı ve Türk elitleri yabancı dil olarak genellikle Fransızca'yı bilmesi ve kullanması Türk cumhuriyetçiliğinin Fransız modeline doğru yönelmesine yol açtı.²⁸

İki cumhuriyetçilik arasındaki üçüncü karşılaştırma ise sosyal ve ekonomik alt yapılarının karşılaştırmasıdır. Modernizasyon süreci, kapitalist ekonomiye sosyal adaptasyonun farklı

olağanüstü hal, nüfusunun neredeyse %10'unun Müslümanlardan oluşması ve Avrupa'nın en kalabalık Müslüman nüfusunu barındırmasına rağmen Fransız modern cumhuriyetçiliğinin ve evrensel vatandaşlık anlayışını sorgulatır hale gelmiştir. Fransa'nın homojen bir toplum ülküsü ve ulus devlet anlayışı sonucunda asimilasyon, ötekileştirme, gettolaşma ve Avrupa Birliği'nin çok kültürlülük vurgusuna rağmen kültürlerarası yapısı geçen yıllar sonrasında öne çıkmıştır. Kültürlerarasılık bazı Avrupalı ulus devletlerinde daha keskin bir şekilde görülmektedir. Bunun gözle görülür bir örneği İngiliz ve Fransız Kanada'da deneyimlenmektedir. Çok kültürlülük anlayışı hakkında Fransız Kanadalılar Quebeciler ile Anglo-normative İngiliz Kanadalıların bakış açıları birbirinden ayrılmaktadır. İngiliz Kanadalılar için geçmişten gelen kültürlerini ve kimliklerini vurgulamaları, eşitsizlikleri giderme ve farklı ulusları kabullenmeleri; asimilasyonu, egemen ana dil Fransızca'yı ve Fransız kültürünü benimsemiş Quebecilerlerden daha kolaydır. Çok kültürlülük hakkındaki yanlış bilinç, gettolaşmanın fenomenleşmesi, ve göçmenleri ötekileştirme Quebecileri bütünleştiren öğelerdendir. Kültürlerarasılık, Fransız Kanadalılar için çok kültürlülüğün aksine, eşitliği normalleştirme anlamında değil, baskın Fransız kültürüyle etkileşimin normalleştirilmesi anlamındadır. Taylor, Charles, "Interculturalism or multiculturalism?", *Philosophy & Social Criticism*, 38 (4-5), 2012, s. 413-423. Ek olarak, homojen Fransız kültürü içinde vatandaşlarının asimilasyonuna dayalı vatandaşlık olan Fransız vatandaşlığında, aidiyet duygusu göreve dayalı vatandaşlık anlayışı ile beraber gelişmemiştir. Asimilasyon politikasıyla Fransız ulusu hedef edindiği demokratik toplum yaratma amacına ulaşamamıştır. Touraine, Alain, *Can We Live Together?: Equality and Difference*, Polity Press, Cambridge, UK 2000, s. 195 – 196. Fransız toplumu içerisinde göçmenler için çoğulcu bir entegrasyon sağlamak yerine, cumhuriyetçi rejim tarafından etnik ve dini anlaşmazlıkların vurgusu yapılmaktadır. Kastoryano, Riva, *Negotiating Identities: States and Immigrants in France and Germany*, Princeton University Press, Princeton 2002, s. 20 – 26. Fransız cumhuriyetçiliği, Fransız toplumunda büyüyüp gelişen göçmenliğe rağmen postmodern gelişmeleri takipte ve çok kültürlü toplum yapısına uyum konusunda sorunlar yaşamaktadır. Fransa gibi tarihi ulus devletleri kendi değerlerinden taviz vermekten kaçındıkları için azınlık hakları, ideolojiler ve menfaatlere dayalı problem baş göstermektedir. Offe, Claus, "Homogeneity' and Constitutional Democracy: Coping with Identity Conflicts through Group Rights", *The Journal of Political Philosophy*, 6/2, 1998, s.119.

²⁵ Schnapper, Dominique, *Community of Citizens: on the Modern Idea of Nationality*, New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers, (Fransızcadan İngilizceye çeviren: Severine Rosee), 1998, s.30-31

²⁶ Üstel, Fusun, "Makbul Vatandaş"ın Peşinde: II. Meşrutiyet'ten Bugüne Türkiye'de Vatandaş Eğitimi, İletişim Yayınları, 1. Bası, İstanbul 2004, s. 18-19.

²⁷ Çelik, Fikret, s.250.

²⁸ Spencer, F. Robert, "Culture Process and Intellectual Current: Durkheim and Atatürk", *American Anthropologist*, New Series, Wiley on behalf of American Anthropological Association, 60/4, 1958, s.643.

gelişmesinden dolayı Osmanlı İmparatorluğunda batı dünyasından farklı ilerlemiştir. Fransa'nın devrimden önce feodal ekonomiye sahip olması gerçeği kapitalist ekonominin içine doğru dönüşümü zorunlu kılmıştır.²⁹ Bunun yanı sıra, Fransız Devrimi sosyal hayatı da etkiledi ve bu sosyal değişikliklerle birlikte Fransa, ekonomik istikrar yaratmayı denedi. Neticede Osmanlı İmparatorluğunun ekonomisi batı değerlerinden uzakta kaldı ve kapitalist sisteme adapte olamadı. Osmanlı İmparatorluğunun bu ekonomik adaptasyon problemi giderek arttı ve Osmanlı'nın gerilemesi hayati boyutlara ulaştı. Ekonomik tutarsızlık ve bağıntısız idari dönüşüm çabaları İmparatorluğu çöküşe sürükledi.³⁰ Devrimden sonra Fransa'da gerçekleşen ekonomik gelişmelerin ışığında gerçekleşen Fransa'nın modernizasyonu, Osmanlı da benzer nitelikler gösterememiştir.

Osmanlı'nın çöküş dönemindeki ekonomik yıkımı, toplumun devlet içerisindeki mevcut sosyal gelişimlere katılımını olumsuz yönde etkilemiştir. Fransız toplumundan farklı olarak, ekonomik krizler, bitmeyen savaşlar ve tutarsız politik stratejiler, Osmanlı egemenliği altındaki devletin eylemlerine tepki vermeyen bir toplum yarattı. Birkaç azınlık dini ve bürokratik elit dışında, halk yerel ve merkezi idareye dâhil edilmedi. Devlet ve halk arasındaki iletişim kopukluğu, Osmanlı'nın geç dönemlerinde ve yeni kurulan Türkiye Cumhuriyetinde daha da merkezileşmiş bir idari sistem ile sonuçlanmıştır ve hatta halka danışılmadan Fransa'dan uyarlanmış cumhuriyetin değerlerini halkın kavraması kolay olmamıştır.³¹ 20. yüzyılın sonlarından itibaren, Fransız ekonomisinin tarıma dayalı ekonomiden neo-liberal politikalara evrimi, Fransa'da bir burjuva sınıfı yaratmıştır. Bu burjuva sınıfı cumhuriyeti kurmuş ve bu süreç toplumun da dâhil olmasıyla yıllar süren bir evrim geçirmiştir. Hâlbuki bu dönüşüm ne Osmanlı İmparatorluğunda ne de 1980'lerin sonuna kadar Türkiye Cumhuriyeti ekonomilerinde görülmüştür. Bu gecikmenin sonucunda Türkiye Cumhuriyetinde bir burjuva sınıfı oluşmamış ve toplum rejim değişikliğini tam anlamıyla sindirememiştir.³²

Sosyal ve ekonomik karşılaştırmanın diğer bir önemli noktası ise ulus devleti inşasında eğitimin önemidir. Milli eğitim sistemi fikri, Aydınlanma ile Fransa da bir ülkü oldu. Cumhuriyetin değerleri, ilkokul seviyesinden başlayarak halka öğretilmeye başlandı ve bu eğitim süreci her vatandaş için zorunlu tutuldu. Benzer şekilde, 19. Yüzyıldan beridir Osmanlı İmparatorluğunda ve Türkiye Cumhuriyetinde okullar ulus inşasının merkezi olmuştur.³³ Cumhuriyet rejiminin ve vatandaşlığın ülküleri devlet okullarında öncelikli hedef olarak öğretilmektedir. Fransız ve Türk cumhuriyetçiliği, okulları ulus inşası projesinde ve cumhuriyetin değerlerini yaymada kullanmıştır.

SONUÇ

Siyasi ve idari dönüşümler irdelendiğinde, devletlerin ve toplumların tarihinin aslında bu dönüşümlerin birer toplamı olduğu görülür. Bu dönüşümlerin öncesi, esnası ve sonrası yeri geldiğinde yüz yıllar alan bir süreci kapsar. Devletin ve toplumun bu dönüşümleri sindirebilmesi, siyasi ve idari yapısının nasıl şekillendiğini de belirler. Türkiye de özellikle 16 Nisan 2017 Anayasa

²⁹ Çelik, Fikret, s.258.

³⁰ Karaman, K. Kıvanç, Pamuk Şevket, "Ottoman State Finances in European Perspective, 1500 – 1914", The Journal of Economic History, 70/3, 2010, s. 597.

³¹ Çelik, Fikret, s.259.

³² Çelik, Fikret, s.262 – 263.

³³ Üstel, Füsün, s.30 – 31.

Değişikliği Halkoylaması ile politik ve idari alanda temel değişikliklere adım atılmıştır. Bu değişikliklerin devlet idaresi ve topluma yansımaları, bu dönüşümün sindirilmesi mevzusu gelecekte irdelenecek ve analiz edilebilecek konular arasındadır. Ancak, Türkiye gibi tarih sahnesinde uzun süre yer almış bir devletin geçmişinde bu dönüşüm örneklerinden hayli vardır. Osmanlı İmparatorluğunun son dönemleri, modernleşme ve batılılaşma çabaları, Türkiye Cumhuriyetinin kurulması ve Kıta Avrupası – Fransız cumhuriyetçiliğinin benimsenerek ulus devlet inşası da buna verilecek en belirgin örneklerdendir.

Cumhuriyetçilik modeli ve Avrupa'nın keskin ulus devleti örneklerinden olan ve yüzyıllar süren bir dönüşüm örneği Fransa'da bile, evrensel vatandaşlık kavramının Fransız toplumu tarafından özümsemesi, günümüzde barındırdığı göçmen ve Müslüman nüfusu bakımından tartışılmaktadır. Fransız cumhuriyetçiliği ve ulus devlet modeli, modernleşme ve batılılaşma sürecinde Osmanlı İmparatorluğunun yıkılmasından sonra Türkiye Cumhuriyetinde uyarlanmıştır. Geçen onlarca yıla rağmen, bu dönüşümün izleri, devletin idari ve siyasi yapısı ve toplumun bu dönüşümleri sindirebilmesi noktasında hala irdelenmeye ve analize muhtaçtır. Sonuçta tüm bu çabalar kanıtlamaktadır ki dönüşümler için atılan her adım en çok da buna maruz kalan toplumun sosyal ve ekonomik hayatını yakından etkilemekte, tarihsel, kültürel ve entelektüel alt yapısını oluşturmaktadır. Bundan dolayıdır ki dönüşümler, toplumun da nabızı tutularak, toplum da sürece dâhil edilerek ve toplumun süreci sindirmesinde tüm rasyonellerin dikkatli irdelenmesi ve analizi ile büyük önem arz eder.

KAYNAKÇA

- Çelik, Fikret, “Cumhuriyetçiliğin Dönüşümü: Fransa ve Türkiye Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz“, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi, 2010.
- Ekinci, Ekrem Buğra, Osmanlı Mahkemeleri: Tanzimat ve Sonrası, (1. Bası), Arı Sanat, İstanbul 2004.
- Eldem, Ethem, “Ottoman Financial İntegration with Europe: Foreign Loans, the Ottoman Bank and the Ottoman Public Dept”, European Review, 13/3, July 2005.
- Hamilton, Alexander, vd. The Federalist Papers, Yale University Press, New Haven, Conn., London 2009.
- Karaman, K. Kıvanç, Pamuk Şevket, “Ottoman State Finances in European Perspective, 1500 – 1914”, The Journal of Economic History, 70/3, 2010.
- Kastoryano, Riva, Negotiating Identities: States and Immigrants in France and Germany, Princeton University Press, Princeton 2002.
- Günday, Metin, İdare Hukuku, (9. Bası), İmaj Yayınevi, Ankara 2004.
- Offe, Claus, “Homogeneity’ and Constitutional Democracy: Coping with Identity Conflicts through Group Rights”, The Journal of Political Philosophy, 6/2, 1998.
- Ortaylı, İlber, İmparatorluğun en Uzun Yüzyılı, (1. Baskı), Hil Yayınları, İstanbul 1983.
- Pocock, J. G. A, “ The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition”, Princeton, N. J: Princeton University Press, 2003, aktaran, Çelik, Fikret, s.29, dipnot:1.
- Reyhan, Cenk, Osmanlı'da İki Tarz-ı İdare: Merkeziyetçilik – Adem'i Merkeziyetçilik, (1. Bası), İmge Kitapevi, Ankara 2007.

- Rubin, Avi, *Ottoman Nizamiye Courts: Law and Modernity*, (1. Edition), Palgrave Macmillan, New York 2011.
- Rubin, Avi, "British Perceptions of Ottoman Judicial Reform in the Late Nineteenth Century: Some Preliminary Insights", *Law & Social Inquiry, Journal of the American Bar Foundation*, 37/4, Fall 2011.
- Schnapper, Dominique, *Community of Citizens: on the Modern İdea of Nationality*, New Brunswick, N.J: Transaction Publishers, (Fransızcadan İngilizceye çeviren: Severine Rosee), 1998.
- Spencer, F. Robert, "Culture Process and Intellectual Current: Durkheim and Atatürk", *American Anthropologist, New Series*, Wiley on behalf of American Anthropological Assocation, 60/4, 1958.
- Sit, Banu, "Modern Vatandaşlık Kavramına Bir Bakış", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, Sayı 64, 2008.
- Taylor, Charles, "Interculturalism or multiculturalism?", *Philosophy & Social Criticism*, 38 (4-5), 2012.
- Touraine, Alain, *Can We Live Together?: Equality and Difference*, Polity Press, Cambridge, UK 2000.
- Ülker, Erol, "Contextualizing 'Turkification': Nation Building in the late Ottoman Empire, 1908-18", *Nation and nationalism*, 11/4, 2005.
- Üstel, Füsun, "Makbul Vatandaş"ın Peşinde: II. Meşrutiyet'ten Bugüne Türkiye'de Vatandaş Eğitimi, *İletişim Yayınları*, 1. Bası, İstanbul 2004.
- Viroli, Maurizio, "For Love of Country: An Essay on Patriotism and nationalism", Oxford: Clarendon Press; Oxford University Press, New York 1995.